

VENKOVAN

Josef Grulich

*„Sedláku otvíráj sebe orbu, obraze, nabij mu, omládne, a bude ti chudý
šlechtě obrní spů, než když se s ním budeš mazlit a jemu roupy
poustis.“*

Jindřichohradecký hejtmán FERDINAND MAXMILIÁN KÖLSCH
z MĚŠKOVICEM, 1725

Pod pojmem venkovská společnost je možné spatřovat rozsáhlou spleť sociálních skupin, které žily v podřízeném postavení vůči své vrchnosti – šlechtě, církvi i měšťákům. Jelikož k venkovské společnosti patřilo v raném novověku bezmála 90 % veškerého obyvatelstva, o její důležitosti nelze nikterak pochybovat. Výraz poddaný či obecný lid však plně nepostihuje podstatu věci, neboť do uvedených skupin obyvatelstva mohli kromě venkovanů přináležet i obyvatelé poddanských měst. Jako příliš úzce vymezené se jeví i slovo sedláci, které ve své podstatě označuje jen zámožnější vrstvy lidí žijících trvale na venkově. Zároveň však nevyhovují ani kategorie typu zemědělců nebo zemědělský lid, protože k venkovanům se kromě lidí, kteří nacházeli obživu v obdělávání polností či chovu dobytka, mohly řadit i osoby s výkonem řemeslnických profesí. Za nevhodnější termín k pojmenování obyvatelstva jednotlivých vsí, samot a dvorů lze tedy pokládat označení venkovský lid.

Jedním ze základních rysů uvažování venkovanů pochopitelně bylo vědomí o nadřazeném postavení vrchnosti, které bylo utvářeno od vody platů, výročními soudy, prostřednictvím činnosti vrchnostenských úředníků a hlavně historickou tradicí. Právě na tradici a zvykové právo se v daném období odvolával i typický český venkovan – rebel. Stávkoval, psal petice, trval na svých právech a volil právní cesty vzpoury. Někdy však, mnohdy pod vlivem alkoholu, v rozčílení a hněvu, velmi tvrdě mluvil. Reflexe venkovana v očích vyšších společenských vrstev pak vyznívaly značně negativně. Většina šlechticů, duchovních a měšťáků pocítovala nad ukopřenými „hnojkydy“, „močhuby“ a „slamo-trusy“ značnou míru nadřazenosti, přezíravosti, nechuti, opovržení, to vše umocněné i trochu obav. V korespondenci některých vrchnos-

tenkých úředníků byli sedláci ostřeji označováni jako „sběť“ či „bestie“ a i v aktech státních úřadů sem tam proskočí zmínka o selské či lupičské „chátce“. Strach z případné vzpoury je v těchto listech dobře patrný.

Měšťané si velmi pozorně hlídali, aby nepřišli o svoji stavovskou nadřazenost vůči venkovanům. Sami sebe řadili do společnosti dobrých lidí a podle vzoru urozených osob užívali oslovení pan. Také venkovské prostředí k městu zpravidla shlíželo se značnou nelibostí, neboť v něm spatřovalo zdroj zkaženosti, který pramenil z představ o hromadění majetku spíše finančními spekulacemi než poctivou prací. Vzájemné vztahy vesnického a městského obyvatelstva se tak soustředily především na oblast hospodářskou a kulturní. Venkovan, který pravidelně navštěvoval trhy, přejímal i některé kulturní vzory, což se následně projevovalo v interiérech stavení i v samotném oblečení zámožnějších vesničanů – sedláků a mlynářů. Původně tmavé a zakouřené jizby s otevřeným ohništěm postupně nahrazovaly prostorné světnice s kachlovými kamny. Jejich bílé stěny zdobily obrázky; interiéry se pozvolna plnily kvalitnějším nábytkem z dílen městských truhlářů. Ke zvyšování stavovské prestiže zámožnějších vrstev venkovského obyvatelstva přispívaly „svatě kouty“ s křížem a vyobrazením svätce. Motivace tohoto jednání je zřejmá. Je v ní viditelné úsilí o zlepšení sociálního postavení, snaha o vyrovnání se obyvatelům města.

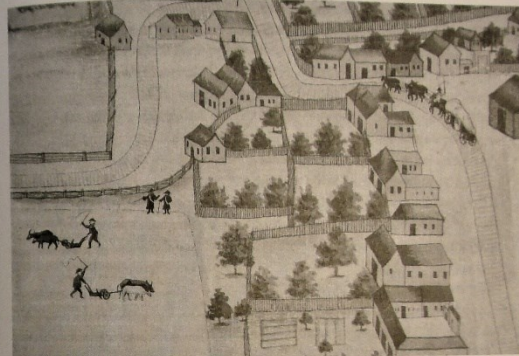
Pozoruhodný byl vztah venkovského lidu k panovníkovi. Středověká víra ve vládce jakožto ochránce poddaných byla totiž i v této době neotřesitelná. Zodpovědnost za chybná rozhodnutí padala v očích venkovanů na jeho rádce a přísluhovače. Tento naivní monarchismus se projevil například koncem roku 1679, kdy se s nadšením očekával příjezd císaře Leopolda I., jenž prchal z Vídně před morovou epidemií do Prahy. Právě víra v dobrovitěho panovníka dodávala tehdejšími vzpouřám nejen sílu, ale i smysl, ačkoli vzbouřenci nemohli znát možnosti a skutečnou vůli císaře. Reflexe venkovana z pohledu panovníka už tak příznivá většinou nebyla. Vždyť despektem se netajil ani Leopold I. Při jedné příležitosti je charakterizoval jako „malé bestie“ a v žertu psal o „slečných kompaniích“, před nimiž mají našťěstí „páni rebellanté“ respekt.

Venkovan ovšem pro příslušníky vyšších vrstev nepředstavoval jen mrzutosti, obavy, potíže a komplikace, nýbrž občas posloužil i jako zdroj zábavy. Evropská literární tradice středověku a raného novověku zná sedláka jako komický typ, na jehož účet se bavili jak nejružnější anonymní skladatelé žánrové a vagantské poezie ve 14. a 15. století, tak mnohem

podleji autoři barokních interludií, kratochvilné četby, a dokonce i posměšlivé esempele. Hloupý a směšný sedlák, který se často a přitom marně snaží napodobovat chování a způsob života bohatých měšťanů, či dokonce urozených pánů, byl věčným námětem pro komické situace.

Poddanská vesnice přitom tvořila svět sám pro sebe. Jeho problémům a starostem mohli ti, kteří od něj byli odděleni stavovskými i majetkovými bariérami, a v důsledku toho uvažovali zcela jiným způsobem, jen stěží porozumět. Venkované nikdy nebyli, podobně jako šlechtici i měšťané, jednotnou sociální skupinou. V závislosti na velikosti svého majetku se dělili na sedláky (láňky, půllánky), chalupníky a podsedy (zahradníky). Z postavení v uvedené hierarchii se odvozovala odlišná míra společenské prestiže každého jednotlivce. Základní hospodářskou jednotkou pak byla venkovská domácnost, která musela zabezpečit obživu všech osob, jež k ní náležely. Hospodář se ženou a dětmi vytvářel jádro domácnosti, k němuž patřili lidé ve vzájemném příbuzenském vztahu, tedy rodiče a děti, i bez pokrevních vazeb – čeledi. V čele domácnosti stál hospodář. Jeho přirozené autoritě se museli podřítit všichni její další členové. Na rozdíl od městského prostředí nebyvalo na venkově zvykem, že by rodinnou autoritou mohla být žena. Pokud hospodář zemřel, vdova spravovala rodinný majetek jen do té doby, než ho mohl převzít dospívající syn, zeť nebo nový manžel. Venkovské hospodářství, spojené s každodenní namáhavou fyzickou prací, si žádalo mužskou autoritu. V pokrevním příbuzenství s hospodářem či jeho manželkou byli často ve venkovské domácnosti prarodiče, sourozenci, při opětovném sňatku i děti z předěšlého manželství. Kromě nich tu mohli přebývat i nevlastní rodiče a jejich děti, a to zpravidla na výměnku. V raném novověku do rodiny hospodáře přímo patřily i osoby v čeledním poměru, tedy čeledi a děvečky; na rozdíl od všech ostatních rodinných příslušníků byli za službu placeni. K domácnosti náleželi i podruzi, kteří byli ve vztahu k hospodáři v námezdním poměru. Na rozdíl od čeledi tu podruzi zůstávali delší dobu; jejich praktické zkušenosti byly i lépe odměňovány. Autonomní postavení vůči hospodáři přinášelo podruhům i další výhody: možnost samostatného příbytku, pronájem určité části pozemků či dobytka. Skromné hmotné zajištění jim navíc umožňovalo, aby si založili i vlastní rodinu, která však patřila k domácnosti hospodáře.

Příslušnost k rodině či domácnosti určovala podobu „domova“, světa bezpečí, který umožňoval lépe vzdorovat všem okolním destruktivním silám. Venkované, kteří vlastnili stavení a hospodářství, se řadili mezi

17. Forman s koňským spřežením, orba na poli.

18. Stavební práce.

usedlé obyvatelstvo. Pokud šlo o nezakoupené nemovitosti, přecházelo jejich vlastnictví po smrti hospodáře zpět na místní vrchnost; ta je mohla i nadále pronajímat. Pozemkové vrchnosti však postupem času rušily právo odumrtí. Usedlosti se tak stávaly nezczizitelným majetkem poddaných, kteří i nadále museli plnit veškeré předepsané povinnosti vůči své vrchnosti, státu i církvi. Užívání zakoupené či nezakoupené usedlosti navenek symbolizovalo samostatné postavení usedlého obyvatelstva na venkově, čímž se zásadně lišilo od lidí „neusedlých“.

Jádro rodiny tvořily osoby, které se stravovaly – „chlebily“ – společně s hospodářem. Na rozdíl od hospodáře ale nemohly vyžadovat čelné místo za stolem; to příslušelo pouze hlavě rodiny. K základní vybavě členů takové domácnosti patřila znalost vlastního jména, původu, ale spouš přibližného věku i vědomí o místní a vrchnostenské příslušnosti. To vše spoluvtvářelo individuální identitu venkovana. Za určitý znak soulnalosti jednotlivých osob v rodině je možné pokládat i příjmení, jež však bylo společně jen pokrevně příbuzným rodinným příslušníkům. V každodenní praxi se ztotožňovalo spíše s příslušností ke konkrétní usedlosti, „po chalupě“, a musel se s ním identifikovat dokonce i cizí muž, který se do rodiny přičlenil nebo si hospodářství zakoupil. K orientaci na vsi bylo tak mnohem důležitější označení stavení než skutečná osobní identita jeho vlastníka. O ustálení jednotlivých příjmení a číslování domů na venkově se zasloužila až státní statistika tereziánského období. Vnímání venkovského domu, domácnosti a domova ve 16. až 18. století měnilo s hospodářským a sociálním vývojem celé země. Stále častěji se totiž patriarchální osobní svazky mezi jednotlivými členy venkovských domácností nahrazovaly předem sjednanými smluvními či spíše obchodními vztahy. Jejich platnost už nemohla garantovat „uznávaná autorita“ rodinných příslušníků, nýbrž zaměstnavatel, který dohlížel na své zaměstnance. Na místo šíře vnímaného rodinného společenství se do popředí zájmu dostávala užší rodina. Takový proces byl v českých zemích doložitelný za situace, kdy na venkově přibývalo nemajetné obyvatelstvo, jež stále častěji nacházelo uplatnění „na cizím“. S rozvojem manufakturní a průmyslové výroby tito lidé nebyli odkázáni na život v podruží. Nové možnosti uplatnění začalo skýtat město, a to zvláště po zrušení nevolnictví v roce 1781.

Kořen této situace je zapotřebí spatřovat i v souvislosti s uplatňovanou dědičnou praxí. Na rozdíl od jiných oblastí ve střední Evropě, například Bavorska, nepřicházelo v českých zemích v úvahu, aby se po

smrti hospodáře usedlost dělila mezi pozůstalé osoby – vdovu a děti. Důvod lze vidět ve snaze o udržení ekonomických schopností venkovského hospodářství – bylo třeba zachovat odvody všech poddanských dávek a povinností. Po smrti nebo ještě za života hospodáře se novým vlastníkem venkovské nemovitosti mohl stát pouze jeden ze symů či zeťů původního majitele selského nebo chalupnického stavení. Všichni ostatní měli být časem vyplaceni rovným dílem – penězi i naturáliemi. V praxi se však běžně stávalo, že vzhledem ke špatné hospodářské situaci – způsobené válkou, neúrodou, nevalným hospodařením – se finančních prostředků na vyplácení sourozenců nedostávalo. V případě nevyplacených osob se tak oddalovala možnost založení vlastní domácnosti i samostatné živnosti. Mnozí z nich, obdobně jako tělesně nebo duševně postižené osoby, v aktivním věku i nadále bydleli se svými rodiči na výměnku nebo pracovali v podruží. Přislíb změny vzniklé situace bylo možné spatřovat v uzavření sňatku s dobře situovaným vdovcem nebo vdovou. Změna majitele venkovské usedlosti probíhala úřední cestou. O tom svědčí purkrechtní soudy na panstvích, které podobně jako městské soudy vyřizovaly majetkové záležitosti. Purkrechtní soud zasedal ve vrchnostenské kanceláři za účasti svědků z obce, rychtáře a konšelů.

Jednotliví hospodáři se starali o majetek podle vlastního uvážení; vrchnostenská kancelář si v zásadě hlídala jen plnění předepsaných poddanských dávek a povinností. Ojedinelé zásahy do poddanských majetkových záležitostí jsou doložitelné tehdy, když se nový hospodář neosvědčil. To v praxi znamenalo, že nebyl schopen plnit všechny své poddanské závazky. Odpovědnost za vedení hospodářství přebíral muž, který se jako vlastník majetku zapisoval do pozemkových knih. Na jeho přirozené autoritě a cti záleželo postavení rodiny ve vsi a její prestiž v očích ostatních venkovanů. Na vůli muže, hospodáře, zpravidla záviselo nakládání s rodinným majetkem i osudy příslušníků vlastní rodiny. Jedině on rozhodoval o práci na poli i ve stájích. V případě potřeby zastupoval rodinu i na veřejnosti.

Role hospodářovy manželky spočívala v zabezpečení legitimního potomstva – v očích křesťanské společnosti vnímaného jako „boží dar“. Na starost měla výchovu dětí, péči o domácnost a především dohled na ženskou čeleď; obstarávala všechny „ženské práce“ – vařila, prala a s výjimkou koní pečovala o domácí zvířectvo. Přestože manželka hospodáře byla v podřízeném postavení k svému muži, v oblastech, které náležely do jejího vlivu, se zpravidla uplatňovala i její nezávislé rozhodování.

V případě, že manžel byl nerozhodný nebo neprůbojný, mohla rodinu na veřejnosti neoficiálně zastupovat. Nikoli ojedinelé se lze v rané novověké venkovských domácnostech setkat i s projevy domácího násilí. Agressivní chování, patrně především u mužů, však bylo zřejmě souborou společností vnímáno jako něco zcela přirozeného a normálního, co k manželství patří.

Když nedošlo k předčasnému úmrtí hospodáře, přebíral jeho nástupce venkovskou usedlost až po uzavření manželského svazku. Tehdy se také určovaly dědičné podíly sourozenců v rozsah výměnku; až do smrti ho měl užívat původní majitel nemovitosti. Obdobná praxe byla obvyklá i za situace, kdy došlo k převodu rodinného majetku z důvodu smrti dosavadního uživatele. Generační výměna majitelů poddanských nemovitostí probíhala v závislosti na mnoha faktorech – k vnějším patřil válečný konflikt či neúroda, k vnitřním věk, schopnosti a možnosti odstupujícího i nového hospodáře. Během válečných let i v období hospodářského úpadku, například v druhé půli 17. století, se dávala přednost co možná nejdřívejšímu převodu rodinného majetku do rukou dospívajícího nástupce či prodejci cizí osobě, která ale musela zajistit prodejci výhodný výměnek. Období hospodářského rozkvětu přinášelo upevnování vlastnických poměrů i oddalování převodů venkovského hospodářství včetně jednorázových splátek všech dědičných podílů.

I podobu výměnku ovlivňovala řada skutečností. Špatný stav předávaného hospodářství, málo peněz i drobný rozsah majetku předurčovaly výměnkáři jen doživotní přibýtek a stravu; velká hospodářství, která dobře prosperovala, umožňovala k výměnku vyčlenit i hospodářské zázemí. Na celkovém rozsahu výměnku záviselo uspokojování základních životních potřeb i možnost získání vedlejších naturálních i finančních příjmů. Plnění všech státních, vrchnostenských, církevních i osobních závazků, které plynuly z vlastnictví nemovitosti, ale zůstávalo v rukou nového hospodáře – zřizovatele výměnku. Samotný výměnek nebyl v podstatě ničím jiným než dočasným vyjmutím části majetku, který ale nadále patřil k poddanské usedlosti, přičemž po smrti výměnkáře se stával opět její přirozenou součástí. Vztah mezi uživatelem a zřizovatelem výměnku se určoval trhovou smlouvou; tu nemovitost s výměnkem uzavírali rodinní příslušníci i nepřibuzné osoby. Smlouveného způsobu zabezpečení výměnku vůči původnímu hospodáři a jeho manželce, případně i vdově a sirotkům.

Postavení výměnkáře bývalo různorodé – výhodné i špatné. Vždy záviselo na okolnostech, za kterých byly velikosti i způsob zabezpečení výměnku dojednány. Jestliže bylo předání rodinného majetku odměněno jeho úplným nebo částečným vyplácením, mohl výměnkář v závislosti na rozsahu a prosperitě hospodářství počítat s určitým finančním obnosem na přilepšenou. Jeho postavení bylo výhodnější oproti těm osobám, které zmíněný majetkový převod uskutečnily bezplatně. Následkem toho se zpravidla dostávaly do přímé závislosti na novém hospodáři. V případě odvoděných žen se určoval rozsah výměnku obvykle v poslední vůli. V některých kšaftech neváhal otec napomenout svého syna, „aby svou máteř při tom statku do smrti choval, jí křivdy nečinil a jestliže by se společně s sebou srovnáti nemohli a pakližby máteř od něho se odtrhnouti chtěla, tehdaže jí povinen bude všecko podle poručení vydati a položiti“. Právě takové odkazy jasně svědčí o tom, že mnohdy nebyly vztahy mezi starou a nastupující generací zdaleka idyllické. K vesnickému výměnku příslušelo i společné nebo oddělené ubytování se stravou. K takovému zaopatření mohly náležet ještě rozdílné části polí, luk, zahrad i několika kusů tažného nebo užitkového dobytka.

Nejjednodušší variantou výměnku bylo soužití výměnkáře s rodinou nového vlastníka usedlosti. Výměnkář se tak navenek stával pasivním členem domácnosti, která měla zabezpečovat jeho každodenní potřeby – ubytování, jídlo a pití. V ojedinelých případech se do smluvních podmínek zahrnovala i péče o šatstvo a čistotu. Jestliže výměnkář krátkodobě nebo trvale onemocněl, bylo jeho ošetřování dobrou přiležitostí k prokazování křesťanské lásky: „Cti otce svého a matku svou, abys dlouho živ byl a dobře ti bylo na zemi.“

Ke střídání generací na venkovských usedlostech docházelo v časovém rozmezí dvaceti až třiceti let. Předpokládá se, že by v jedné domácnosti společně žili děd, otec a vnuk, byl tedy málo pravděpodobný. Zpravidla tu chyběli zástupci nejstarší, nebo naopak nejmladší generace. Systém čeledních a podružských služeb pomáhal zabezpečovat obsazení všech funkcí potřebných k zajištění chodu poddanské nemovitosti. Chybějící nebo nedospělé členy vlastní rodiny bylo možné nahradit čeledi – smluvně najímanou zpravidla na jeden rok. Jen na rozhodnutí hospodáře a čeledina záviselo, zda bude roční termín prodloužen či nikoli. Jakmile hospodářům dospěly vlastní děti, postupně přebíraly zodpovědnost za část chodu rodinného hospodářství. Zpravidla se jim svěřovaly povinnosti, které až dosud obstarávala čeledka. Když se však

i ony staly časem přebytné a zbytečně ujíždaly ze společného kraje, samy odcházely do čelední služby na jiná hospodářství. Tam většina dospívající venkovské mládeže získala praktické zkušenosti i finanční prostředky. Čelední služba byla i určitou formou sociálního zabezpečení dětí z chudých rodin, zvláště sirotků. Jen syn, který se měl stát nástupcem hospodáře, vykonával čelední službu na otcovském gruntu, kde získával základní pracovní návyky.

Vzhledem k poměrně častým věkově nevyrovnaným manželstvím nebylo nikterak výjimečné, jestliže venkovani – muži i ženy – vystřídali během života několik životních partnerů. V důsledku opakovaných sňatků však vzrůstalo riziko konfliktů mezi dětmi a jejich nevlastními rodiči. Systém poručníků a sirotčích knih měl v praxi zabránit, aby se osiřelým dětem a polosirotkům děla krivda. Zvláště se hlídalo, aby se jim neupíraly jejich dědičné podíly. Napětí však vznikalo i mezi dětmi a jejich vlastními rodiči, či dokonce mezi samotnými sourozenci. Jakmile měl syn dlouhou čekací dobu na převzetí otcovského gruntu, vzrůstalo napětí mezi ním a otcem. Takový pocit se zpravidla zrcadlil v sepisovaném kšaftu či smlouvě o předání nemovitosti.

Venkovská hospodářství raného novověku představovala „ekonomii bez peněz“, kde chyběly finanční úspory a přebývala četná břemena nevyplacených dědičných podílů, splátek dluhů a renty. Nedostatek hotových peněz – na venkově doložitelný ještě počátkem 18. století – měl za následek omezené zabezpečení výměnku i postupné oddalování výplaty dědičných podílů. Při jejich vyplácení se dávala přednost především těm osobám, které se chystaly vstoupit do manželského stavu nebo byly odhodlány založit vlastní existenci nezávislou na rodině hospodáře. Společně s oddalováním výplaty dědičných nároků se odkládal i termín k uzavření sňatku, tedy i možnost brzkého zplození legitimního potomstva. V raném novověku směl sňatek uzavřít jen hmotně nebo finančně zajištěný jedinec. Od počátku 18. století se na některých panstvích v Čechách vydávaly vrchnostenské instrukce, které nepovolovaly sňatky osob bez vlastního hospodářství nebo dostatečného množství finančních prostředků. To vše mělo za následek oddalování vstupu do manželského života. Zatímco ve věkové skupině 15 až 19 let byla provdána jen čtvrtina až třetina z celkového počtu všech venkovských žen, ve stáří 25 až 29 let počty provdaných žen překračovaly tři čtvrtiny. Muži, kteří měli hmotně zajišťovat své rodiny, uzavírali první sňatky dokonce o 5 až 10 let později než ženy narozené ve stejných letech.

Důsledkem této situace bylo značné množství nemanželských dětí narozených v tomto období. Právě vysokého počtu těchto ilegálních potomků se vrchnost velmi obávala. Takové děti byly do budoucna zdrojem mnoha problémů nejen pro své matky, ale i pro lidi podílející se na chodu panství. Proto často docházelo i k opačným situacím, kdy byli venkovani, pokud existovala alespoň minimální vyhlídka, že se budou schopni o své nelegitimně zplozené dítě postarat, svoji vrchnosti k sňatku doslova nuceni, aby jeho početí zpětně legitimizovali.

Vstup do manželského života se na venkově spojoval s vybavením obou partnerů, věnem nevěsty, „pomocí“ ženichovi a výbavou obou. Zatímco výbava sloužila k osobní potřebě v nové domácnosti, bylo věno či „pomoc“ existenčním příspěvkem pro vznikající domácnost. Většinou pocházelo od rodiny partnera, který se přivdával nebo přiznal do cizí domácnosti. Poskytování výbavy ze strany rodičů bylo obvyklé v případě ženicha i nevěsty a plně odpovídalo možnostem otcovské usedlosti. Synům se dávalo zemědělské nebo řemeslnické náčiní, jeho množství však nesmělo ochromit obvyklý chod rodinné ekonomiky. Nejdůležitější součástí synovské výbavy ale byly peníze a naturalie – obilí a dobytek. To vše vytvářelo dohromady hmotný kapitál, se kterým mohl muž v budoucnu disponovat. Zatímco synovi se výbava poskytovala až po uzavření sňatku, dcera ji musela obdržet předem. V jejím případě se zpravidla jednalo o nejrůznější potřeby do domácnosti, které byly nazývány „ženským nářadím“ – šaty, ložní prádlo, klenoty a sypané obilí k přípravě pokrmů. Postupem doby přibývalo ve výbavě venkovské dívky nádobí, nářadí, nábytek i finanční obnosy; za ně bylo možné vše potřebné dodatečně opatřit. Rozsah výbavy musel odpovídat sociální příslušnosti nevěsty, která se objevovala před zraky venkovské pospolitosti, a navenek tak utvářela obraz zámožnosti své rodiny. Věno – na rozdíl od výbavy – dostávaly jen nejbohatší nevěsty ze selských rodin (do manželství přinášely zejména krávy, jalovice, peníze). V rozporu se zásadou rovných dědičných podílů nedostávaly dcery jednoho otce věno stejného rozsahu. Nejen otcova oblíbená, ale i osklivá, starší či nemocná dcera se mohla pyšnit větším věnem než její sestry. Snad právě výše věna zlepšovala jejich obraz v očích napadníků. O velikosti věna nevěsty rozhodoval i rozsah ženichova majetku. Základem ženichovy „pomoci“ byly především peníze, dobytek nebo nemovitost.

K starobylým povinnostem venkovské rodiny patřilo uspořádání svatebního veselí. Svatba a počet pozvaných svatebčanů odpovídala

velikosti usedlosti a sociální příslušnosti rodičů ženicha a nevěsty. Tato slavnost se přitom stávala další možností, jak dát před svým okolím najevo svůj vliv a váženost v dané lokalitě a zároveň vystavit na odív velikost svého majetku. Svatební obřad společně s hostinou se vesměs konal v bydlišti nevěsty a finanční náklady na sebe většinou přebíraly obě strany. Se sňatky na venkově pak úzce souvisela i migrace obyvatelstva. Zvláště v případě čeledí a podruhů nebylo nikterak výjimečné, jestliže mimo své rodiště našli pracovní uplatnění i životního partnera. Spíše než letmá setkání v kostele nebo na jarmarku sblížovala mladé venkovany dlouhodobější služba u jednoho hospodáře. Do jaké míry ovlivňovala uzavření manželského svazku citová vazba mezi partnery, či naopak rozsah jejich výbavy a věna, se můžeme jen domnívat. Volba ženicha i nevěsty, kteří náleželi do stejné, či dokonce vyšší sociální skupiny, byla často řízena konkrétními osobními či profesními strategiemi. K výběru životního partnera mimo rodnou obec přispívala i obava z pokrevnosti mezi nastávajícím ženichem a nevěstou. Když snoubenci pocházeli z různých panství, vyžadoval se k jejich sňatku „zhostný list“, který legalizoval změnu bydliště i vrchnosti u jednoho z nich. Přistěhovalec si kromě hmotného majetku do nového působiště přinášel i určité návyky a zkušenosti nabyté doma, v jiné vesnici či při službě ve městě, a nevědomky se tak stával prostředníkem kulturního transferu mezi místy, v nichž se v minulosti pohyboval, a svým budoucím domovem.

Každý grunt byl přitom jen větší či menší součástí vesnice – území, které venkovan považoval za bezpečné, protože je důvěrně znal, a v důsledku toho se na něm i s jistotou pohyboval. Právě venkovské prostředí představovalo v jeho myšlení opak k prostředí městskému, které mělo jiné uspořádání, lidé tu žili jinak a venkovan se ho podvědomě obával, protože mu nebyl schopen porozumět. Naopak mu byla důvěrně známá jeho ves a její bezprostřední okolí. V českém prostředí převládaly vsi návesní (jih, západ), nebo s uspořádáním řadovým (sever). Od zadní části stavení vycházely dlouhé záhumenníkové pásy pozemků, přímo na mlát stodoly (humno) se napojovala zahrada či sad, které přecházely v pravidelně vyřezávané pruhy polí. Na venkovských zahradách se pěstovalo konopí, len, luštěniny, řepa, zelenina a koření. V blízkých sádech se sklízela jablka, hrušky, třešně, višně a slivky. Na přilehlých polích se jář a úhor. Jestliže se nehnojilo chlévskou mrvou, nikdy nemohlo takové hospodářství zabezpečit odpovídající regeneraci půdy. Pole, která

se nechávala ležet ladem, se užívala jako louky či pastviny. Až odbyt textilní suroviny, který nastal v českých zemích během 18. století, si vyžádal osídlení úhoru lnem, pícninami a luštěninami, čímž se urychlila postupná likvidace trojpolního systému. Takový pohled na své okolí se naskytl obyvateli venkova vždy, když se kolem sebe rozhlédl.

Třebaže život a uspořádání obecních poměrů na venkově řídila a kontrolovala vrchnostenská kancelář, byla v každé vsi vesnická samospráva. V jejím čele stál rychtář, který byl zástupcem vrchnosti a současně představitelem celé venkovské obce. Nehledě na čtené vrchnostenské zásahy a omezení, která motivoval rozvoj režijního velkostarku, byla předbělohorská doba obdobím nejživějšího působení obcí a jejich samosprávy. Vedle rychtáře ji navenek reprezentovali i konšelé. Zatímco o volbě rychtáře zpravidla rozhodovala vrchnostenská kancelář, jednotliví konšelé, kterých bývalo čtyři až šest, se volili během výročního zasedání vesnického soudu. Vrchnost si obvykle přála, aby se rychtářem stal spolehlivý a oddaný člověk. Zároveň však musela brát do určité míry v potaz zájem obce, protože jen tak mohl být zajištěn klid na vesnici a plnění vrchnostenských nařízení. Okruh činnosti vesnické samosprávy spočíval v působnosti hospodářské, policejní, mravnostní, majetkoprávní a soudní.

Nově budované dvory šlechtických velkostatků, které měly ve druhé půli 16. století stále větší rozměr, vyžadovaly dostatečný počet pracovních sil, zvláště čeledí a placených námezdních sil. Jejich nedostatek či značné finanční náklady na jejich najímání pak ve svém důsledku vedly ke zvyšování nebo k zavádění nových robotních povinností. Roboty v předbělohorském období neměla charakter nucené neplacené práce, ale její výkon se odměňoval v naturalích nebo penězi. Ve stejném období docházelo k osvožování poddaných od již zmiňované odúmrťi. Každá změna vlastnických poměrů se zaznamenávala do pozemkových knih ve vrchnostenské kanceláři. Postupný přechod na peněžní rentu měl za následek nahrazování některých robotních povinností nově stanovenými platy v penězích. Pozemkové vrchnosti vyhlášovaly nové platby z pozemků a přírodních zdrojů, které se původně užívaly společně, bez vlastnických nároků zúčastněných stran; to se týkalo i lesů, pokud se v nich pásal dobytek, těžilo dřevo, lovila zvěř a sbíraly lesní plody. Také možnosti rybolovu na potocích a řekách se značně omešly. Jestliže si lovecká práva dříve nepřivlastnil panovník, okamžitě se jich chopila místní vrchnost, která si v 16. století osvojovala výsadní právo i na mnohé mlýny, valchy a další uživatelské objekty.

pozemkové vrchnosti pravidelné peněžní platy a naturální dávky, nejčastěji tvořené obilím, drůbeží, vejci a sýry. Životní cyklus venkovana se tak odehrával v pravidelném sledu zemědělských prací, který byl předurčen cyklickým střídáním ročních období. Zároveň byl spjat i s liturgickým rokem a s oslavami různých církevních svátků. Do hospodářského a liturgického cyklu navíc nepravidelně vstupovaly rituály rodinného života venkovanů – křtiny, svatby a pohřby. Venkovské prostředí zároveň uchovávalo dávné tradice a letité zkušenosti předcházejících generací. Sled církevních svátků byl pro venkovany i impulzem k zahájení nebo ukončení určitých polních prací. Až do sklonku 16. století byl v platnosti juliánský kalendář – veskeré i dnes užívané pranostiky je tak nutno posunout o deset dní zpět. V gregoriánském kalendáři připadá například svátek svatě Lucie na 13. prosinec. Tím se přibližuje období zimního slunovratu, tedy 21. prosinci. I dnes by tedy bylo možné za správné označit rčení, že „svatá Lucie noci upije a dne neprádná“.

Pro zdárný průběh polních prací bylo důležité počasí. Zemědělci usilovali o jeho předpověď i možné ovlivnění. V období sucha se modlili za vláhu, jindy zaháněli pomocí kostelních zvonů bouřku s krupobitím. Když nepomáhala křesťanská modlitba či prosebná procesie, uchýlovali se k magii. Přestože pranostiky vázané na církevní kalendář vznikaly bez znalosti přírodních zákonů, měly racionální jádro. To spočívalo v určování předělů ročních dob, změn povětrnosti a stanovení počátku a konce jednotlivých polních prací – zvláště setí a sklizně. Některé z nich ale utrpěly na své aktuálnosti v souvislosti s již zmínovaným přechodem od juliánského ke gregoriánskému kalendáři.

V tradičním pojetí je možné polní práce vnímat jako pradávný pohanský rituál, v němž se spojovaly pověrečné prvky s technickou dovedností a hospodářskou nezbytností. Jestliže se pohan v předkřesťanském období snažil naklonit si přírodu magickými rituály, křesťan raného novověku usiloval o milost přírody modlitbou. Křesťanská víra v zájmu posílení svého vlastního vlivu napomáhala šíření některých dávných, předkřesťanských zvyků. K nim patřilo přinášení jarních haluzí, svěcených kočiček, zehánání zrna a prvních plodů. Ještě v raném novověku přihlíželi venkovani k „dobrým a špatným dnům“, když vykonávali zemědělské práce. Většina prací na poli se odvíjela i v pověrečném cyklu měsíce: „Jde-li měsíc nahoru, sej a sázej rostliny, které rostou vzhůru“, čímž se myslelo obilí, len, mák. Když naopak měsíce ubývalo, nastal čas vhodný k setí „kulatin“ – hrachu, čočky, mrkve

a řepy. Křesťanský kalendář ovlivnil řadu dalších zvyků. Se žádnou prací na poli se nemělo začínat v pátek, a na Velký pátek se dokonce vůbec nemělo hýbat se zemí.

Rozhodující chvíle zemědělského roku prožívala celá rodina společně. Právě v těchto chvílích se rozhodovalo o dalším osudu celé domácnosti, a proto bylo třeba věnovat každé činnosti maximální pozornost, protože případná chyba či opomenutí nějakého rituálu mohlo mít v očích tehdejšího člověka katastrofální důsledky. Vykonaatel rituálu navíc neměl jen zodpovědnost individuální, nýbrž byl i nositelem zodpovědnosti kolektivní, protože jeho nezdařeným vykonáním mohl poškodit nejen sebe, ale zároveň i celé vesnické společenství. Mezi významné události venkovského života tak beze sporu patřila první jarní orba. Při této příležitosti si každý orač oblékal čistou košili. Když se vracel z pole domů, manželka nebo děvečka ho polily vodou, aby nebyl líný. Hojnost zrna měl zajistit obecně rozšířený zvyk „chléb setí“, rituální použití chleba či jiného obřadního pečiva při zahájení setby. V různých koutech Evropy se to provádělo různým způsobem. V německých zemích se zaorával přímo do brázd, jinde se rozlomil napůl a rozdělil mezi tažné zvíře a hospodáře, případně se vzal na pole a poté zpět domů, kde ho společně snědla celá rodina. V českých zemích hospodyně pokládala chléb a vejce na pluh nebo mezi pluh a potah. Když hospodář odjel, byl darován prvnímú žebřákovu. Plnost a oblost zrna mělo přivolat vejce, kterým orač pohladil voly. Vejce se dobyteku po hřbetě koulelo i při prvním vyhánění na pastvu.

Ochranu úrody před škodnou, hladavci, práky, housenkami, čarodějnicemi nebo nebezpečným démonem měl zajišťovat magický kruh, který se utvořil obcházením pluhu nebo pole. Ještě před započítáním jarní orby hospodář s manželkou obcházel pole, přičemž jeho žena s sebou nesla rozžatou svíčku, nádobku svěcené vody, vykuřovadlo s odhalováním ženského těla – při doteku s půdou předávalo neživé přírodě sílu. Odhalená žena přitom zpravidla usedala na hroudou, nesměla být v přechodu, protože by mohla zastavit klíčící rostliny. Podobný význam měl i útržek ženského podolku ovinutý kolem hospodářova prstu. Obcházení pole hospodář opakoval ještě několikrát, zpravidla po zasetí.

K setbě se vybíralo jen to nejlepší a nejvyzrálejší zrna z předcházející úrody. Zrna napadená sněti hospodář hubil močením – vápeným mlékem, popelem, močůvkou. Osivo bylo pro každého zemědělce

klíčem úspěchu – jeho kvalitě se věnovala náležitá pozornost. V Čechách „osutali“ močením zrna svěcenými kyticemi z loňských klasů, kočiček a polního kvítí. Jinde ho kropili svěcenou vodou a zařikávali: „Přemčko, buď tak čistá jako Maria Panna, když porodila Krista.“ Do setby se přidávalo zrna z loňského posledního nebo prvního snopu, dožínkového věnce, štedrovecerní vyzdoby stolu, zrna svěcené v kostele a často i cizí – sousedovo zrna. Když se zrna ukládalo do země, doprovázelo život na vsi nebyvalé ticho. S ničím se nesmělo tlouci, kovat, hlomontit. Zodpovědný rozsěvač při práci nemluvil, nejedl, zpravidla držel v ústech několik zrn. Po dobu setby se lidé na mnoha místech dokonce odtřikali pohlavního styku. Správný hospodář přicházel k setbě čistě oblečen i unyt, aby obilí zůstalo čisté od sněti a plevele. Práci zahájil hlasitým přáním: „Spánembohem, aby bylo sporo jako Krista pána slovo.“ Kolemjdoucí rozsěvači zdraví slovy: „Nešpoř, Pánbůh.“ Když rozsěvala obilí také žena, muž od potahu ji zdravil obřadným: „Obroč Pánbůh.“ Rozsěvači si před započítáním práce namastili ruce slánou z Velikonoc, tukem z masopustních koblihů nebo zaječím sádlem, aby mu zvláčněly a zrna v nich ztěžklo, lépe padalo k zemi a pomaleji klíčilo. První hrst osiva zpravidla směřovala k ptákům do křoví a byla chápána jako výkupné. Aby obilí narostla vysoká stěbla, vyhazovalo se zrna vysoko do vzduchu. Seti lnu dlouho doprovázely tajemné obřady spojené s nahotou lidského těla. Rozsěvač šel v noci na pole nahý, aby se země slívala a urodila mu na oděv.

Mnozísvi pověrečných praktik směřovalo i k ochraně dobytka „před ubranutím“. Při prvním jarním vyhánění na pastvu, kdy se zimním státním vysílený dobytek převáděl ze suché píce na mladou travu, mívala zvířata zdravotní potíže. Zlou moc čarodějnic měl zahnat hluk – zvonění, brnkání, praskání bičem i úklid. Také čistota zbavovala nečisté síly jejich zlé moci. Obecně rozšířený zvyk naváděl hospodyně, aby měly travní plachtu, loktuši, v rose sousedovy louky a pak ji vyzdímaly kravím do žlabu (krávy údajně v rose sousedovy louky a pak ji vyzdímaly hospodyně při prvním vyhánění na pastvu po jaru tolik vajec, kolik kusů dobytka měl ve stádě. Vejci pak koulel dobytek po hřbetě, aby zručněl a zakulatil se. Totéž činil i okolo stáda a skořápky pak pečlivě zahrabal na jednom místě, aby se jeho stádo nikdy nerozbihalo. Zvyky, které směřovaly k zajištění plodnosti a doживosti dobytka i dobré úrody obilí, prostopuly celým jarním obdobím. Byly nerozlučně spjaty s Velikonocemi, letnicemi i svátky svatého Jiří a svatého Jana Křtitele.

Také odhadnutí začátku žni bylo jednou z důležitých starostí hospodáře. Obecně platilo, že „obilí má devět dní metat, devět dní kvést, devět dní mlíčit, devět dní zrát“. První pokosené obilí svázala hospodyně do snopu, někdy zastrčila dovnitř kámen, a mlčky je přinesla domů. Do stodoly, která byla zatím ještě prázdná, kladla snop se slovy: „To patří myšim, ostatní hospodářům.“ Myši ve stodole se snažily oklamat i čeledín, který přivázel první fúru obilí. Mlčky s ní couval ke vratům do stodoly, pak na ně tříkrát zabouchal a na otázku, co veze, odvětil: „Lidem chléb, myšim smrt.“ Obavy z hladavců, kteří mohli připravit hospodáře o drahocennou úrodu, rmoutily mysl hospodáře obdobně jako představa špatného počasí, neúrody a hladu.

Takovéto rituály se však někdy setkávaly s nevolí vrchnosti a především církve. Je z nich však velmi dobře čitelné propojení oficiální církevní věrouky s lidovou kulturou. Provozování takových rituálů v sobě navíc neslo i nebezpečí, které bylo zapříčiněno možností určité „negace“ rituálu. Pokud totiž v očích soudobého člověka mohl nějaký magický úkon přinést svému vykonavatelovi užitek, bylo samozřejmé, že existuje i rituál, který naopak může jeho okolí uškodit. Pokud pak nastal špatný rok, neúroda či onemocněl-li dobytek, k obvinění z čarodějnictví nikdy nebylo daleko.

Zatímco strach doprovázel život venkovanů po celý rok, jejich radost, která měla podobu spontánního či organizovaného veselí, se projevovala především po ukončení sklizně a většiny ostatních polních prací. V případě movitějších hospodářů býval příjezd poslední fúry obilí do stodoly spjat se zahájením bujarého veselí, na jehož začátku čeledě a podruzi „škrtili“ hospodáře povísem, aby se domohli příslibu pohostění. Pak následovala dožínková tanečnická spojená s vyčepem piva. Na velkostatcích se z dožínky vyvinul obřad spojený s předáváním dožínkového věnce pozemkové vrchnosti nebo zástupci vrchnostenské kanceláře. I po něm přišla na řadu lidová slavnost. Další oslavy a veselí doprovázely vinobraní, dotěrky lnu, ukončení společné pastvy. Zakončení vegetačního období a sezonních prací bylo ve znamení podzimních hodů, které byly jediným svátkem, kdy hospodář pohledem na plně stodoly, stáje i chlévy mohl nabýt krátkodobého pocitu bezstarostnosti. Ten ale rychle vyprchával v předvánočním období, kdy se kratily dny a prodlužovaly noci. Začalo totiž ubývat zásob potravy a správný hospodář se začínal znovu bát o zdar příští úrody.

Rytmus života zemědělců vyplňovaly měsíce namáhavé práce, která trvala od úsvitu až do tmy, i doba zdánlivého klidu – vyuceného přírodou,

